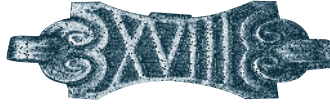

‘EEN BEWIJS VAN BELANGSTELLING EN WELWILLENDHEID’

‘EEN BEWIJS VAN BELANGSTELLING EN WELWILLENDHEID’

De medaille voor langdurige,
eerlijke en trouwe dienst

Joep van Hoof

Boom, Amsterdam

Vormgeving omslag en binnenwerk: Wim Zaat en Marle-Artcrew, Moerkapelle
Druk: AD-Mercurius, Almere

Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie is een zelfstandig wetenschappelijk onderzoeks- en documentatiecentrum binnen de Nederlandse Defensie Academie (NLDA). Deze publicatie maakt deel uit van het onderzoeksprogramma van de Faculteit der Militaire Wetenschappen van de NLDA.

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De meningen en opvattingen die in deze publicatie worden uitgesproken, zijn en blijven voor de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur. Zij geven niet noodzakelijkerwijs de mening weer van de minister van Defensie.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher. The views expressed in this publication are those of the author and do not necessarily reflect the views of the Minister of Defence.

2e, herziene druk

© 2013 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag
Netherlands Institute of Military History, The Hague

Printed in the Netherlands

ISBN 978 905 875 209 3
NUR 680
www.uitgeverijboom.nl

Woord vooraf 6

HOOFDSTUK 1 Een onmisbare schakel 9

Dril en discipline 10

De onderofficieren op de vloot 11

De Bataafs-Franse tijd 14

HOOFDSTUK 2 Een tastbaar blijk van waardering 17

Staande Armee en Nationale Militie 17

Het kader-militieleger en de positie van onderofficieren en korporaals 18

De invoering van de medaille en haar uiterlijk 20

Nieuwe versies, nieuwe varianten 27

Het kaderpersoneel nader belicht 31

HOOFDSTUK 3 De periode 1900 - 1940 39

Een nieuw uiterlijk of een ander formaat? 41

Gratificatie en verbeurdverklaring 44

Willem Korst 46

Moeilijke omstandigheden 50

HOOFDSTUK 4 De medaille in de naoorlogse periode 55

Specialist en middlemanager 56

Nieuwe veranderingen 59

Verdere verbreding 61

Nawoord 69

Bijlagen 70

Noten 74

Persoonsregister 76

Geraadpleegde bronnen en literatuur 77

Illustratieverantwoording 79

Woord vooraf

Al eeuwenlang vormt de onderofficier de spil van de Nederlandse krijgsmacht. Ruim 150 jaar geleden stelde *Het Vaandel*, tijdschrift voor onderofficieren al vast:

“Het zag er fraai uit, als wij eens gebrek hadden aan goede onderofficieren, die flink en ervaren zijn in hunne dienst, en den soldaat op hun duimpje kennen en weten te leiden, ten naasten bij zoo als een geoe-fend schaakspeler de kracht van zijn stukken kent, en er zich van weet te bedienen.

Neen! ze kunnen niet gemist worden en armzalig het leger waar het aan goede onderofficieren ontbreekt”.

De auteur laat hierop volgen: “Men wil ze dus gaarne hebben, en ze ook gaarne houden”. De laatste uitspraak raakt de kern van het vraagstuk waarmee koning Willem I na 1815 kampte bij het vinden van voldoende kader voor zijn nieuwe strijdkrachten. Indien de vorst de ambitieuze rol wilde spelen die hem op het Europese politieke toneel voor ogen stond, dan was het bezit van een efficiënte professionele krijgsmacht een eerste vereiste. Een chronisch gebrek aan vrijwillig dienende onderofficieren en een groot verloop binnen deze beroepsgroep leken dit streven te gaan dwarsbomen. Zonder ‘buffer’ tussen de soldaat of schepeling en de officier, zou het militaire gebouw nooit de benodigde

sterkte krijgen. De instelling van ‘een versiersel of distinctief teeken’ voor militairen ‘beneden de rang van officier’ moest in deze situatie verbetering brengen. Hierin verschilt de medaille, die in de praktijk vooral onderofficieren ten deel viel en daarom bekend staat als onderofficiersmedaille, nadrukkelijk van die van het officierskruis. De laatstgenoemde onderscheiding was niet het gevolg van een gebrek, maar juist van een overschot aan, vooral subalterne, officieren.

Aan de invoering van de medaille lag dus een politieke noodzaak ten grondslag. In de loop der tijd kreeg de onderscheiding een eigen bestaansrecht, met een eigen gevoelswaarde, waaraan alle uiterlijke wijzigingen na de invoering ervan bij land- en zeemacht geen afbreuk konden doen. De medaille werd een op prijs gesteld blijk van waardering voor de vervulling van een steeds complexer takenpakket. De omstandigheden waarin de onderofficier, steeds meer als een specialist op een klein vakgebied, langdurig en trouw zijn plicht vervulde, werden er niet eenvoudiger op. Hij bleef de aangewezen persoon om klachten en ideeën naar boven toe te ventileren, terwijl hij tevens loyaliteit tegenover zijn meerderen moest betrachten. Inkrimpingen van het defensiebudget, beperkte carrièreperspectieven, maatschappelijke druk op de krijgsmacht en de overgang

van een dienstplichtig leger naar een beroepskrijgsmacht in het midden van de jaren negentig van de twintigste eeuw leken niet gecompenseerd te worden door een evenredige statusverhoging van zijn beroep. Het afgelopen decennium is de veranderende rol van de onderofficier meer op waarde geschat en heeft er een opvallende herwaardering van het domein van de onderofficier plaatsgevonden. De instelling van de functies van de krijgsmachtadjutant en krijgsmachtdeeladjutant maakt deze ontwikkeling duidelijk zichtbaar.

De geschiedenis van de onderofficiersmedaille is meermalen geboekstaafd. De samenvoeging van de historische afdelingen van marine, landmacht, luchtmacht en marechaussee in 2005 in het Nederlands Instituut voor Militaire Historie vroeg om een nieuwe publicatie voor alle vier krijgsmachtdelen. Dit in 2007 verschenen boek vertelde voor het eerst het verhaal van het meest tastbare teken van appreciatie voor het belangrijke werk van *alle* onderofficieren. Het is verheugend dat nu, anno 2013, de tweede druk het licht ziet. Hopelijk zal ook deze snel zijn weg naar de lezers vinden.

Drs. P.H. Kamphuis

Directeur Nederlands Instituut voor Militaire Historie

Een onmisbare schakel

Waarde krijgers altemaal,
Met dit trouwheids-eermetaal!
'k Schat u hoog, als steunpilaren
Van het militair gebouw,
Dat gegrondvest is op Trouw
Bij uw zilvren baard en haren
Past het eereteeken schoon;
't Is een sieraad voor uw jaren,
Uwer grijsheid roem en kroon.¹

Dit is het laatste couplet van het gedicht: ‘De zilveren medaille voor 24 jarige trouwe dienst’, dat in 1851 verscheen in *Het Vaandel*, een tijdschrift voor onderofficieren. Het gedicht, een ode aan de ervaren onderofficier, is naar onze huidige maatstaven nogal hoogdravend. Centraal in deze lofzang staan de eigenschappen die het landsbestuur met de in 1825 ingestelde onderofficiersmedaille beloond wilde zien: geduldige dienstijver, een eerlijke levenswandel en trouw aan vorst, vaderland en krijgsmacht. Het gedicht is echter meer dan alleen maar een lofzang. Het geeft ook aan welke plaats de onderofficier zichzelf toedacht binnen het leger: die van steunpilaar van het militaire gebouw. Het is een vaststelling die eerder getuigt van zelfkennis en realiteitszin dan van zelfoverschatting.

Behalve een steunpilaar is de onderofficier een onmisbare schakel in de militaire organisatie. Hij vormt de spil in het operationele optreden, hij geeft leiding aan de soldaten, de schepelingen en marechaussees, en hij vervult een sleutelrol bij de opleiding en training van het personeel. Die belangrijke positie had hij al aan het eind van de zestiende eeuw, toen het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden, zoals ons land toen heette, werd omgevormd tot een effectief opererend geheel. Onze voorouders waren destijds in strijd gewikkeld met Spanje. Dit conflict, dat begon als een opstand tegen de wettige vorst, koning Filips II, kreeg vanaf 1590 het karakter van een reguliere oorlog.

Musketiers, opgesteld in formatie. In het leger van de Republiek (circa 1588-1795) waren de onderofficieren onder meer belast met het aanleren van de vorming van formaties op het slagveld.

De infanterie nam toen, zowel letterlijk als figuurlijk, de belangrijkste plaats op het slagveld in.² Haar kracht lag in die tijd in de massaliteit. De soldaten stonden opgesteld in grote blokken, die elk ongeveer 7.500 man telden.

Dril en discipline

De Spanjaarden hadden in de zestiende eeuw de beste infanterie van Europa. Mede hierdoor konden de Nederlandse troepen hen aanvankelijk moeilijk partij bieden. Prins Maurits en zijn neef Willem Lodewijk van Nassau, die het bevel over dit leger voerden, maakten daarom aan het eind van die eeuw hun eenheden kleiner, zodat die makkelijker op het slagveld konden manoeuvreren. Om dat laatste te bereiken voerden zij de exercitie in en lieten zij hun manschappen eindeloos oefenen in het uitvoeren van commando's. Dit drillen en oefenen werd nu specifiek de taak van de onderofficieren. Deze benaming bestond toen echter nog niet. Het kaderpersoneel beneden de rang van vaandrig duidde men in die tijd dikwijls aan als ‘cleyne officieren’ of ‘mindere officieren.’ Uit die omschrijving is later pas de term onderofficier voortgekomen.

Het Staatse leger, zoals de Nederlandse strijdmacht te land toen heette, bestond geheel uit beroepsmilitairen. De basiseenheid in dit leger was de compagnie. Deze stond onder bevel van een kapitein, die zich hierin liet bijstaan door een luitenant en een vaandrig. Elke compagnie telde twee sergeanten en minimaal vier korporaa's, die allen deel uitmaakten van de compagniestaf. De kapitein benoemde aanvankelijk zelf zijn onderofficieren. Daarbij ging hij af op ervaring, militaire bekwaamheid en voorkomen. Toen in de jaren twintig van de zeventiende eeuw de administratie van het regiment een duidelijke structuur kreeg, moest de kapitein de benoemingen voorleggen aan de regimentscommandant.

Het woord sergeant gaat via het Oud-Frans en het Middelnederlands terug op het Latijnse *serviens*, dat dienaar of lastdrager betekent. De sergeant voerde de taken uit die de kapitein of de luitenant hem opdroeg. Daarbij

Een aantal houdingen die een musketier destijds tijdens de schiet-instructie kreeg aangeleerd. A en B geven de stand weer in afwachting van een bevel, en C de stand tijdens het wachten op het bevel om aan te leggen. Bij D en E vuurt de musketier respectievelijk in staande en knielende houding.

ging het met name om het drillen van de manschappen, het controleren van de bewapening en het regelen van de wachtdiensten. Het Nederlandse woord korporaal is afgeleid van het Franse *caporal* en het Italiaanse *caporale*. Zijn functie was vergelijkbaar met die van de huidige groepscommandant, die een klein contingent militairen onder zijn bevel heeft. De korporaa's hielden tevens toezicht op hun manschappen en gaven hen dikwijls ook instructie. Tot het eind van de achttiende eeuw werden zij tot de onderofficieren gerekend.

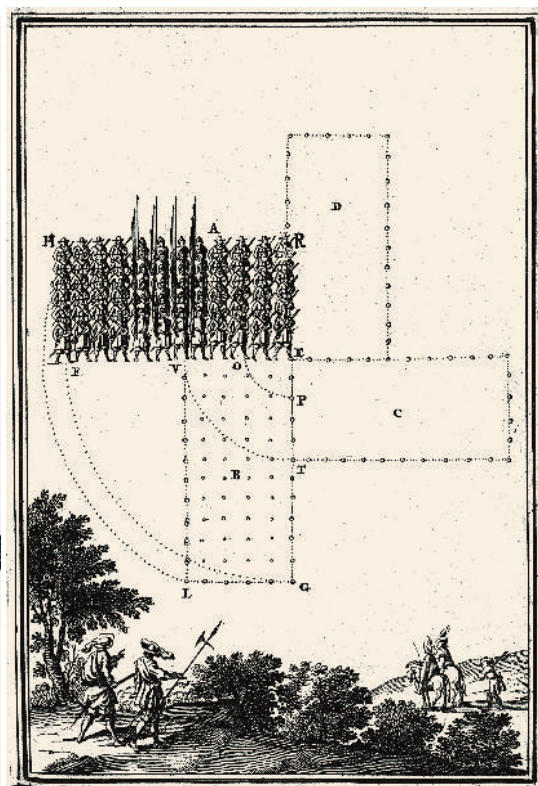
Behalve met exercitie en training waren de onderofficieren belast met de handhaving van orde en tucht. Dat gebeurde op basis van een zogeheten artikelbrief, die in

Titelpagina van de *Wapenhandelinge* van J. de Gheijn uit 1608. De afbeeldingen in dit boek tonen de handelings die musketiers en piekeniers bij een bepaald commando met hun geweer (musket) of hun lans (piek) moesten uitvoeren.

1590 op initiatief van prins Maurits was uitgevaardigd. Mede omdat de discipline onder de manschappen sindsdien veel aandacht kreeg, bleven conflicten met de burgerbevolking beheersbaar. Rond diezelfde tijd ontwikkelde de Republiek een systeem dat een geregelde betaling van de troepen garandeerde. Hiermee verviel voor de militairen de noodzaak om te muiten en te plunderen. Ook dit kwam de relatie tussen het leger en de civiele bevolking ten goede.

De onderofficieren voerden eveneens bewakingstaken uit. In de vestingen bijvoorbeeld zorgden de sergeanten ervoor dat 's ochtends vroeg de stadspoorten werden geopend en dat zij 's avonds weer dicht gingen. Verder wezen zij de locaties aan waar de korporeals met

Een schematische weergave van de verandering van slagorde van een infanterie-eenheid, bestaande uit musketiers en piekeniers. Linksonder staan twee onderofficieren afgebeeld.

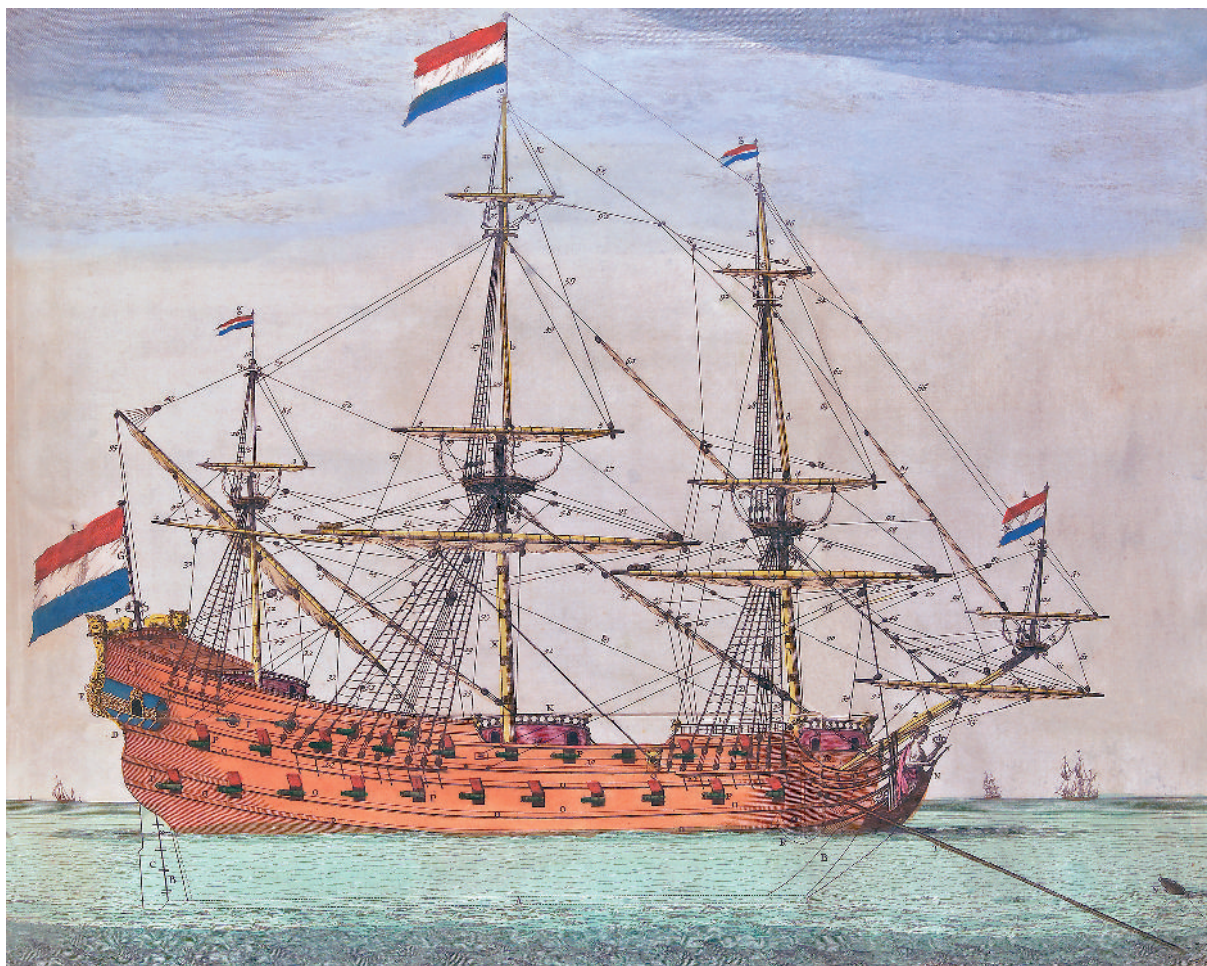
hun soldaten 's nachts op wacht moesten staan. De sergeanten controleerden onder andere ook of er 's avonds, na het slaan van het signaal: 'Tap toe!', geen enkele militair zich zonder geldige reden op straat bevond.

De onderofficieren op de vloot

Net als bij hun collega's van het landleger speelden de onderofficieren bij de marine een grote rol bij de handhaving van de discipline. Over het algemeen stonden de schepelingen bekend als ruw volk. Ze waren vaak

Een zeventiende-eeuwse hellebaard. Na 1600 vormde dit wapen het vaste onderscheidingsteken van de sergeant.

grof in de mond en opvliegend van aard. Dronkenschap en vechtpartijen waren voor hen een normaal verschijnsel, waaraan ze zich graag overgaven. Het was daarom noodzaak hen aan boord goed in het gareel te houden. Als richtsnoer hiervoor gold, net als bij het leger, een artikelbrief, waarvan de oudste versie uit 1629 dateerde. De eerstverantwoordelijke voor de handhaving van orde en tucht was de provoost. Deze onderofficier liet bij het overtreden van de regels de schuldigen vastzetten. Hij zorgde tevens voor het uitvoeren van de straffen. Soms kwam de overtreder weg met een geldboete. Dit bedrag werd dan afgetrokken van de gage die hij ontving wanneer hij aan het einde van de reis afmonsterde.

Een Nederlands oorlogsschip, afgedrukt in: N. Aubin, *Dictionnaire de marine. Contenant les termes de la navigation et de l'architecture navale* (Amsterdam, 1702).

Ernstige vergrijpen leidden veelal tot lijfstraffen.³

Bij de onderofficieren van de marine bestonden destijds geen specifieke rangen. Ze werden aangeduid met de functie die zij aan boord vervulden. Binnen de groep van onderofficieren namen degenen die met de logistiek waren belast, een prominente plaats in. Dat waren allereerst de kok en de bottelier, die onder meer toezicht hield op het eten en de drank. Iets hoger in de hiërarchie stond de kwartiermeester. Hij was verantwoordelijk

voor het ronddelen van het warme eten en voor het ordelijke verloop van de maaltijden. Bovendien voerde hij het directe toezicht op de schepelingen uit. Om het schip onder alle omstandigheden naar behoren te laten varen, moest het scheepsvolk enorm veel werk verzetten. De leiding en de coördinatie lagen hierbij in handen van de bootslieden. Evenals de meeste andere onderofficieren lieten zij zich bijstaan door een helper. Ook de schrijver bekleedde een belangrijke functie aan boord. Hij voerde niet alleen de administratie, maar hij hield ook de boeken bij. Tot zijn taken behoorden onder andere het opmaken van officiële stukken, het bijhouden van het scheepsjournaal en het beheer van de goede-

's Lands Zeemagazijn en de Admiraliteitswerf in Amsterdam, omstreeks 1700. Het eerstgenoemde gebouw herbergt momenteel het Nederlands Scheepvaartmuseum. Een deel van de gebouwen van de voormalige werf behoort nu tot het Marine Etablissement Amsterdam.

ren van de zeelieden die tijdens de reis waren overleden. De aard van het werk gaf hem een verantwoordelijke positie. De andere onderofficieren die we in deze opsomming willen noemen, zijn de konstabel, die de supervisie had over het scheepsgeschut, en de chirurgijns, die met de medische zorg waren belast. Deze lasten zouden, evenals de schrijvers, in de negentiende eeuw als officier worden aangemerkt. ⁴

Voor de volledigheid dient te worden vermeld dat er behalve zeelieden meestal ook soldaten aan boord waren. Aanvankelijk waren dezen afkomstig uit het Staatse leger. Eind 1665 werd een apart regiment zeesoldaten geformeerd. Deze militairen traden tijdens zeegevechten als scherpshutter op en vormden de kern van de landingstroepen. Uit dit regiment ontstond later het Korps Mariniers.⁵

Bij de onderofficieren speelden vakkennis en ervaring een voornamelijk rol. Beide elementen vormden voor de kapiteins bij uitstek de criteria om hen voor een nieuwe reis aan te nemen. De overdracht van hun vaardigheden en de instructie van het hen toegewezen personeel waren een wezenlijk onderdeel van hun dagelijkse werkzaamheden. Anders dan bij het landleger werd het marinepersoneel in het najaar meestal afgedankt. Dit had tot gevolg dat, zeker bij de onderofficieren, veel van de opgedane vakkennis en ervaring verloren ging.⁶ In de achttiende eeuw nam door de inkrimping van de vloot de behoefte aan personeel sterk af. Bij de slinkende groep onderofficieren die nog bij de marine diende, liep de kwaliteit zienderogen terug. In 1782 kwam kapitein-ter-zee J.H. van Kinsbergen met het plan een vast onderofficierskorps te formeren. Jammer genoeg kwam dit idee niet tot uitvoering, maar het vergrootte wel het besef dat ook de marine voortaan over vast personeel moest beschikken. In 1792 werd dit inderdaad voor verschillende categorieën gerealiseerd.⁷ Voor de onderofficieren was een vast dienstverband voorlopig echter nog niet weggelegd.

De Bataafs-Franse tijd

In januari 1795 kwam de Republiek der Verenigde Nederlanden na een succesvolle Franse invasie ten val. Dit gaf de stoot tot een politieke omwenteling, waaruit de Bataafse Republiek ontstond. Een van de eerste zaken die het jonge bewind ter hand nam, was de vorming van een nieuwe troepenmacht. Het plan hiervoor was zo veel mogelijk gericht op het wegnemen van de misstanden die vóór 1795 bij het leger en de vloot hadden bestaan. Zo

Litho uit de in Frankrijk verschenen *École du soldat* (1795). Op deze afbeelding corrigeert een onderofficier de houding van een rekrut. Op de achtergrond instrueren zijn collega's enkele andere rekruten.

zou er bij elk korps van de landmacht een kas komen voor reparatie en vervanging van wapens, uniformen en uitrustingsstukken. Hierin zou de staat elke week voor iedere militair een vast bedrag storten. De soldaat hoefde voortaan niet meer zelf zijn wapens, kleding en uitrusting te betalen. Nieuw was ook dat in de compagنيestaf een foerier werd geplaatst, die het beheer over deze goederen kreeg toegewezen. Deze militair had aanvankelijk de rang van korporaal, maar werd later gelijkgesteld aan die van sergeant.⁸ In de jaren 1795-1813, in de Nederlandse geschiedenis bekend als de Bataafs-Franse tijd, kwamen er bij de onderofficieren nog twee rangen bij. De eerste was de sergeant-majoor – bij de cavalerie en de artillerie opperwachtmeester geheten –, die bij de com-

pagnie de administratie voerde en in de militaire hiërarchie boven de sergeant stond. De andere nieuwe rang was die van adjudant-onderofficier, die bij de bataljonsstaf werd ingedeeld.⁹ Over de onderofficieren bij de marine valt op te merken dat zij in deze jaren verder naar een permanente status toegroeiden. Dat kwam onder meer tot uiting in het feit dat zij vanaf 1797 een vaste gage genoten en in 1800 in de gelegenheid werden gesteld zich voor enkele jaren achtereen te contracteren.¹⁰

In 1806 maakte de Bataafse Republiek plaats voor het Koninkrijk Holland. De leiding kwam in handen van Lodewijk Napoleon, een broer van de Franse keizer. Uit onvrede over diens autonome beleid besloot Napoleon in 1810 ons land bij zijn keizerrijk in te lijven. Tegelijkertijd werden leger en marine in de Franse krijgsmacht geïncorporeerd. Na de annexatie kon ook in onze contreien de al in Frankrijk bestaande dienstplicht worden ingevoerd. Met de nederlaag van Napoleon in de Volkerenslag bij Leipzig op 19 oktober 1813 kwam voor Nederland uitzicht op het herstel van de onafhankelijkheid. Dat moment brak ten slotte aan op 30 november 1813 met de terugkeer van de erfprins van Oranje op vaderlandse bodem. Zes dagen later nam hij als soeverein vorst het landsbestuur op zich. Toen Napoleon in maart 1815 van zijn ballingsoord Elba ontsnapte en opnieuw in Frankrijk aan de macht kwam, riep de soeverein vorst zich onder de naam van Willem I uit tot koning der Nederlanden. Daarmee ontstond tevens een nieuw staatsverband, waarvan behalve Nederland ook het huidige België deel uitmaakte. Het idee daarvoor was ingebracht tijdens het Congres van Wenen (1814-1815), waar de toenmalige grote mogendheden over de nieuwe grenzen in Europa vergaderden. Deze middelgrote staat moest een bolwerk vormen tegen de mogelijk nieuwe expansiedrang van Frankrijk.

(42)

Tractementen en Soldyen voor een Compagnie Grenadiers.

Hoofd.	RANGEN.	Soldy van ieder 's daags.	Soldy van ieder 's jaars.	Total der Soldy 's jaars.	Voor Mon- teering, Ge- weeren en Wapenen, Werkgelden, &c. a 16 flut- vers 's weeks voor ieder Hoofd, is 's jaars.
1	Capitein	f 4 7 11	f 1600 5 15	f 1600 5 15	f —
1	Eerste Lieutenant	1 10	711 15	711 15	—
1	Tweede Lieutenant	1 7 7	500 14 11	500 14 11	—
1	Sergeant Major	10	292	292	41 11
3	Sergeanten	14	255 10	766 10	124 10
1	Corporaal Foutier	9	104 5	104 5	41 12
6	Corporals	8	110	660	259 12
2	Tambours	7	127 15	255 10	85 4
60	Grenadiers	5 8	100 7 8	6022 10	2456
70	Total			f 11185 10 10	f 3036 10

Tractementen en Soldyen voor een Compagnie Fusiliers.

Hoofd.	RANGEN.	Soldy van ieder 's daags.	Soldy van ieder 's jaars.	Total der Soldy 's jaars.	Voor Mon- teering, Ge- weeren en Wapenen, Werkgelden, &c. a 16 flut- vers 's weeks voor ieder Hoofd, is 's jaars.
1	Capitein	f 4 7 11	f 1600 5 15	f 1600 5 15	f —
1	Eerste Lieutenant	1 10	711 15	711 15	—
1	Tweede Lieutenant	1 7 7	500 14 11	500 14 11	—
1	Sergeant Major	15	273 15	273 15	41 10
3	Sergeanten	13	237 5	711 15	124 10
1	Corporaal Foutier	9	140	140	41 12
6	Corporals	7	127 15	765 10	249 12
2	Tambours	6	109 10	218	85 4
60	Fusiliers	5	91 5	5475	2490
70	Total			f 10402 15 10	f 3036 10
8	Compagnien.				
608	Total 8 Compagnien			f 83218 5	f 24294 8

Een bladzijde uit het legerplan van de Bataafse Republiek uit juli 1795 met een overzicht van de beoogde sterkte en betaling van een compagnie grenadiers en een compagnie fusiliers. In de linker kolom staan onder andere de nieuwe functies sergeant-majoor en korporaal-foerier genoemd.

Een tastbaar blijk van waardering

Om goed te kunnen doorgronden welke reden aan de instelling van de onderofficiersmedaille ten grondslag heeft gelegen, is het zaak in te gaan op de problemen die koning Willem I ondervond bij de opbouw van zijn leger. De nieuwe vorst, een sterke en doortastende persoonlijkheid, wilde het jonge koninkrijk graag opstoten in de vaart der volkeren. Wilde deze staat zijn rol als buffer tegen Frankrijk naar behoren kunnen vervullen, dan behoorde de opbouw van het leger de hoogste prioriteit te krijgen. Willem I zag het opperbevel als een voorrecht, dat onlosmakelijk met zijn koninklijke waardigheid was verbonden. Deze opvatting bracht hem binnenslands in conflict met de liberalen, die sterk in opkomst waren en goed in het parlement waren vertegenwoordigd. Anders dan hun politieke tegenstanders, de conservatieven, vonden de liberalen het ongewenst dat de koning een overheersende positie in het landsbestuur bekleedde en daarbij vooral kon steunen op een staand leger, dat permanent onder de wapenen was en geheel en al uit beroepsmilitairen bestond. Om de macht van de koning te beperken gaven zij de voorkeur aan een militeieleger. Op staf en kader na bestond deze troepenmacht uit dienstplichtigen. In vreedstijd waren dat degenen die hun eerste oefening vervulden en daarna met groot verlof gingen. In geval van oorlog zouden de oudere lichtingen weer onder de wapenen worden geroepen, waarmee het leger terug kon grijpen op een groot aantal geoefende en goed gemotiveerde burgers.¹

Staande Armee en Nationale Militie

Binnenlandse politieke tegenstellingen waren niet de enige oorzaak die de snelle opbouw van het staande leger in de weg stond. Ook het geringe animo onder de bevolking voor een loopbaan als beroepsmilitair was hier debet aan. De bloedige Napoleontische oorlogen in de voorgaande jaren hadden de belangstelling voor de vrijwillige

Mariniers in marstenuue, anno 1890. De korporaal in het midden en de sergeant naast hem dragen zowel de trouwe-dienstdenkmale als de rode chevrons voor achttien dienstjaren.

krijgsdienst flink ondergraven. Vooral bij de infanterie bestond een groot gebrek aan onderofficieren en soldaten. Die situatie werd mede veroorzaakt door het feit dat er ook voor de koloniale troepen veel mankracht nodig was. Andere manco's waren de hoge desertie en de beperkte geoefendheid van de beschikbare troepen, die op haar beurt het gevolg was van een tekort aan ervaren officieren. Het op peil brengen van de sterkte kon alleen via een omvangrijke werving van vrijwilligers in zowel het binnen- als het buitenland. Deze aanpak zou veel tijd in beslag nemen en onaantvaardbaar veel geld gaan kosten.

Om alle partijen gedeeltelijk hun zin te geven kwam er, wat de samenstelling van het leger betreft, een compromisoplossing. De landmacht zou bestaan uit twee autonome delen, onder het opperbevel van de koning. In het ene deel, de zogeheten Staande Armee, dienden zowel Nederlandse als buitenlandse beroepssoldaten, die ook inzetbaar waren in het buitenland en in de koloniën. Zij gingen een verbintenis aan van tenminste zes jaar en ontvingen bij indiensttreding een handgeld van enkele tientjes. In die tijd kwam dat ongeveer overeen met één maandwedge. Het andere deel, de Nationale Militie, stond qua omvang gelijk aan één procent van de totale bevolking. Om de last van de dienstplicht te beperken zou dit gedeelte van het leger in principe worden samengesteld uit vrijwilligers. Waren die niet in voldoende mate voorhanden, dan zou het restant door loting worden aangevuld. De Nationale Militie kon alleen met speciale toestemming van de Staten-Generaal buiten de landsgrenzen worden ingezet en zou in geen geval naar de koloniën worden gezonden.

Tot ongenoegen van Willem I bleef de werving van vrijwilligers voor het beroepskader bijzonder stroef verlopen. Ook het gemiddelde opleidingsniveau bleef een punt van zorg. Het gebrek aan geschikte vrijwilligers werd mede veroorzaakt door de nummerververseling en de plaatsvervanging. Het eerste systeem gaf een ingelote dienstplichtige de mogelijkheid zijn lotnummer te ruilen met een ander uit dezelfde gemeente die was uitgeloot. Het tweede systeem stelde de ingelotene in staat zich te laten vervangen door een zogeheten remplaçant

uit dezelfde provincie. Voor deze laatste was dat financieel aantrekkelijker dan vrijwillig dienst nemen. De plaatsvervanging leverde namelijk netto enkele honderden guldens op, een bedrag dat in die tijd ongeveer gelijk stond met het gemiddelde jaarloon van een industriearbeider. Het handgeld dat een vrijwilliger ontving was, zoals gezegd, niet meer dan een paar tientjes. Het remplaçantensysteem vormde zelfs de basis voor een aparte bedrijfstak. Er ontstonden namelijk particuliere ondernemingen die ingelotenen en plaatsvervangers met elkaar in contact brachten. Deze uitzendbureaus *avant la lettre* rekenden voor hun bemiddeling vaak aanzienlijke bedragen. Dikwijls ontving de plaatsvervanger nauwelijks de helft van de som die de loteling aan het bureau had betaald.²

Het kader-militieleger en de positie van onderofficieren en korporaals

Onder druk van het tekort aan geschikt kader besloot koning Willem I de scheiding tussen de Staande Armee en de Nationale Militie op te heffen. Vanaf 1819 werd, te beginnen bij de infanterie, het personeel tot op het laagste organieke niveau samengevoegd. In het aldus ontstane kader-militieleger, dat tot 1997 heeft bestaan, vormden de beroepsmilitairen de staf en het kader en waren de manschappen grotendeels dienstplichtig.³ Anders dan de koning had gehoopt, bleef ondanks de invoering van de nieuwe legerorganisatie het probleem van de kadervoorziening in zijn volle omvang bestaan.

Het moeizame verloop van de rekrutering van het kaderpersoneel kende daarbij nog een aantal andere oorzaken. Zo werden aan deze militairen steeds hogere eisen gesteld. Dit was een gevolg van de bureaucratisering, die vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw vaste vormen was gaan aannemen. Tijdens de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland geraakte dit proces in een stroomversnelling. Sinds de oprichting in 1798 van het Departement van Oorlog werden steeds meer zaken langs administratieve weg geregeld. Deze tendens zette zich na 1813 door. Een voorbeeld hiervan is de eerder

genoemde samenvoeging in 1819 van de Staande Armee en de Nationale Militie, welke gepaard ging met de uitvaardiging van allerlei voorschriften en reglementen. De naleving ervan moest via inspecties worden gecontroleerd. Dat leverde stapels papierwerk op, ook op compagniesniveau. Het beheer van een compagnie bracht zelfs zoveel administratieve rompslomp met zich mee dat de sergeant-majoor vaker aan de schrijftafel was te vinden dan op het exercitieterrein of in het veld. ⁴ J.C.J. Kempees, die later voor de onderofficieren een handleiding samenstelde voor het schriftelijk vastleggen van militaire aangelegenheden, gaf hun gevoelens van weerspanning tegen dit schrijfwerk als volgt weer:

“Ik weet het, Onderofficieren, over het algemeen zijt gij afkeerig van het voeren der pen; het menageboek is voor velen uwer eene hatelijke corvée; en veel liever zijn de meesten uwer met onafgebroken geduld en onvermoeibare volharding bezig, den domsten recruit te slijpen en te polijsten, ten einde hem na veel zwoegens en tobbens in een flink en goed soldaat te herscheppen, dan dat zij één half uur aan de schrijftafel doorbrengen.” ⁵

Pen en papier waren niet meer weg te denken uit het onderofficiersbestaan. Daar kwam nog bij dat voor de uitvoering van de nieuwe administratieve taken minimaal lagere school nodig was. Vooral degenen die uit kringen van vrijwillig dienende soldaten waren gerekruteerd, konden vaak niet of slechts met moeite aan deze eis voldoen. Heel veel dienstplichtige soldaten konden niet lezen, rekenen of schrijven en ook menig onderofficier beheerste deze vaardigheden in onvoldoende mate. Hun opleiding bestond vooral uit exerceren, schieten en marcheren. Dit inzicht bracht de legerleiding ertoe het kaderpersoneel onderricht aan te bieden. Dat gebeurde in de wintermaanden, wanneer de militaire opleiding en training stillagen. Aan de beslissing om op grote schaal militair onderwijs te geven lagen nog andere motieven ten grondslag. Allereerst won de gedachte terrein dat onderricht op school een probaat middel was tegen zedelijke verloedering en gebrekkige discipline. Verder paste

de invoering van algemeen onderwijs aan militairen goed in de taalpolitiek van Willem I. Deze wilde, waar mogelijk, het gebruik van Nederlands als officiële taal stimuleren. Alle lessen werden daarom in het Nederlands gegeven, dus ook die aan de eenheden die in de zuidelijke Nederlanden waren gelegerd. ⁶

In november 1816 werden bij verschillende onderdelen schoolcompagnieën geformeerd. Zij vormden de basis van de zogeheten huishoudelijke scholen, die vanaf het midden van de negentiende eeuw de opleiding van het lagere kader bij de korpsen zouden verzorgen. De lessen duurden circa twee uur per dag en waren gratis. Wel moesten de leerlingen zelf voor pen en papier zorgen. Het niveau was gelijk aan dat van het algemeen lager onderwijs. In verhouding tot het militaire onderricht in de rest van Europa hadden de lessen een betrekkelijk hoog peil. Voor onderofficieren die waren ingedeeld bij het depot of het hoofdgarnizoen van hun korps en die niet ‘met eene leesbare hand’ schreven of de primaire regels van het rekenen niet kenden, was dit onderwijs verplicht. In 1826 bepaalde Willem I bij koninklijk besluit dat korporaals “die lust en geschiktheid (hadden) om te leren, en door hun gedrag (verdienden) tot bevordering (...) in aanmerking te komen”, bij de school konden worden gedetacheerd. Zij moesten dan wel “lust voor den militairen stand gevoelen, en begaafd zijn met genoegzame geestesvermogens.” Ook kinderen van onderofficieren, korporaals en manschappen konden aan de lessen deelnemen. Op deze manier bracht het leger vele tienduizenden de eerste beginselen van het lezen, rekenen en schrijven bij, waarmee het tot de ‘scholen der natie’ ging behoren.

Pas met de invoering van de persoonlijke dienstplicht in 1898 – wie inlootte, moest voortaan zelf onder de wapenen komen – nam het opleidingsniveau bij de opgekomen dienstplichtigen aanzienlijk toe. Zodoende konden de huishoudelijke scholen hun activiteiten geleidelijk afbouwen. ⁷

Zoals hierboven is aangegeven, lagen aan de problemen rond de rekrutering van kaderpersoneel verschillende oorzaken ten grondslag. Belangrijke factoren

Een fuselier (infanteriesoldaat) krijgt geweerexerctie van een korporaal, circa 1820.

waren onder andere het ontbreken van een duidelijk afgebakende, afzonderlijke onderofficiersstand en het grote verloop. Deze aspecten hingen samen met de beperkte levensvervulling die het beroep van onderofficier volgens velen bood. Eerder is al gewezen op de toenemende administratieve rompslomp en het vereiste onderwijsniveau. Onder de onderofficieren leefden ook irritaties over de relatief lage bezoldiging en de lange werkdagen. Verder riepen zaken zoals het trouwverbod voor jonge collega's regelmatig ergernis op. Dit alles leidde ertoe dat velen na verloop van tijd de overstap naar een civiele betrekking maakten. Sommigen deden dat met bezwaard hart, omdat een baan buiten het leger door hen dikwijls werd gezien als “eene den onderoffi-

ciersstand in een zeker opzigt onteerende betrekking.” Het geldelijke voordeel liet hun echter weinig keus. Het vinden van een dergelijke functie was zelden een probleem, want oud-onderofficieren waren gewild in de burgermaatschappij. Velen van hen kregen een overheidsbetrekking, bijvoorbeeld als cipier of sluiswachter.

Een andere belangrijke bron van onvrede was het ontbreken van een duidelijk carrièreperspectief. Veelbelovende onderofficieren konden zich via cursussen voorbereiden op het officiersexamen. De hoeveelheid ‘doorstromers’ was normaliter klein en dit aantal nam aanvankelijk zelfs af. Dit was een gevolg van de scherpere afbakening van de scheidslijn tussen de onderofficieren en de officiersstand. In de achttiende eeuw was die scheiding verhoudingsgewijs vaag. Wat betreft zijn dagelijkse taken werd de sergeant, samen met de luitenant, tot de rangen van de lagere officieren gerekend. Zij werden op hun beurt gescheiden van de hogere officieren, die zelf eigenaar waren van een eenheid en een commissie – oftewel een benoeming - van de overheid hadden ontvangen. De officier leerde, als jong cadet bij een eenheid, de beginselen van het militaire beroep vrijwel geheel in de praktijk. In de negentiende eeuw traden er grote veranderingen in. Op de speciaal hiervoor opgerichte onderwijsinstelling, de Koninklijke Militaire Academie (1828), ontving de aankomende officier een hoogwaardige en uniforme opleiding. Het beroep kreeg een groot maatschappelijk aanzien en werd hiermee veel aantrekkelijker voor de zonen van aanzienlijke burgerfamilies. Zo kwamen er voor veelbelovende onderofficieren minder officiersposten vrij. Voor hen werd de weg naar boven dan ook minder eenvoudig.⁸

De invoering van de medaille en haar uiterlijk

In 1820 kwam duidelijk aan het licht hoe slecht het met de werving van het kader was gesteld. Toen liep voor de vele beroepsmilitairen die in 1814 tot het nieuwe leger waren toegetreden, de eerste engagementstermijn van zes jaar ten einde. Onder de vertrekkende militairen